

PODIZANJE SPOMEN-GROBLJA BORCIMA U OKUPIRANOM BEOGRADU 1941–1944*

Dr Sanja Petrović Todosijević**

APSTRAKT: *Spomen-groblje borcima u okupiranom Beogradu 1941–1944 (projekat arhitekata Bogdana Bogdanovića i Svetislava Ličine), koje se najčešće naziva Grobljem ili Alejom streljanih rodoljuba, otvoreno je 20. oktobra 1959. godine. Na groblju su sahranjeni posmrtni ostaci 1052 osobe, ekshumirani i preneti sa Centralnog groblja, sa pojedinih parcela Novog groblja i iz donjeg dela Kalemegdanske tvrđave na novu parcelu Novog groblja, u okviru koje je formirana memorijalna celina. U radu, zasnovanom na arhivskoj građi fonda Gradskog odbora SUBNOR-a, koja se čuva u Istorijском arhivu Beograda, kao i relevantnoj literaturi, ukazuje se na dinamiku politike sećanja u socijalističkoj Jugoslaviji pedesetih godina 20. veka, kao i na sve faze i teškoće s kojima su se suočavali članovi nekoliko komisija Gradskog odbora SUBNOR-a Beograda uključenih u proces formiranja Spomen-groblja.*

KLJUČNE REČI: Spomen-groblje, streljani rodoljubi, ekshumacija, Centralno groblje, Novo groblje, Kula Nebojša, Gradski odbor Saveza udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Beograda, Sava Milutinović, Bogdan Bogdanović, Svetislav Ličina.

Politika sećanja

Odavanje počasti stradalima na teritoriji Beograda tokom Drugog svetskog rata, a samim tim i memorijalizacija mesta stradanja na teritoriji glavnog grada Jugoslavije, započelo je odmah nakon oslobođenja Beograda 20. oktobra 1944. godine od strane jedinica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i Crvene armije. Istoga dana, bivše vojno streljište kod sela Jajinci u blizini Beograda, koje je već tokom rata postalo sinonim za najveće stratište na teritoriji okupirane Srbije i jedno od najmasovnijih mesta stradanja tokom Drugog svetskog rata na području čitave Jugoslavije,

* Članak je nastao kao rezultat istraživanja sprovedenog u Institutu za noviju istoriju Srbije, koje je finansiralo Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije, u skladu sa ugovorom o izvođenju i finansiranju istraživačke delatnosti Instituta za noviju istoriju Srbije u 2025. godini, br. 451-03-136/2025-03/200016.

** Viša naučna saradnica, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, Republika Srbija
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6956-503X>; E-mail: uransp@gmail.com

posetili su generali pobedničkih armija: Peko Dapčević i Vladimir Ivanović Ždanov. Prva komemoracija na mestu masovnog stradanja, gde je, prema navodima, ubijeno i sahranjeno između 65 000 i 80 000 muškaraca, žena, dece, označila je početak podizanja memorijala u Jajincima. Sedam godina kasnije, 1951. godine, na mestu bivšeg stratišta podignut je prvi spomenik žrtvama - *Spomenik žrtvama fašizma u Jajincima*, rad vajara Stevana Bodnarova i arhitekta Leona Kabilja.¹ U okviru obeležavanja desetogodišnjice oslobođenja Beograda u Drugom svetskom ratu, 1954. godine otvoreno je *Groblje oslobodilaca Beograda* na kome je tada sahranjen 1381 borac Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i 711 boraca Crvene armije poginulih u borbama za oslobođenje Beograda.²

Iako je podizanjem spomenika u Jajincima i otvaranjem *Groblja oslobodilaca Beograda* do sredine pedesetih godina 20. veka u javnom prostoru obeleženo masovno stradanje i civilnih žrtava rata i aktivnih boraca dveju pobedničkih armija, još 1951. godine na nivou Gradskog odbora Saveza boraca Narodnooslobodilačkog rata (SUBNOR-a) mogle su se čuti primedbe o postojanju brojnih stratišta, odnosno „zapuštenih i neuređenih pojedinačnih i skupnih grobova, kao i masovnih raka“, koja su postojala na teritoriji Beograda, a koja se zbog „nedostatka finansijskih sredstava“ nisu obeležavala na dostojanstven način.³ Sve češće isticanje ovakvih i sličnih primedbi predstavljalo je posledicu saznanja da je pored Jajinaca, kao najmasovnijeg stratišta u Beogradu, u periodu od 1941. a posebno od kraja 1943. i početka 1944. godine, funkcionisalo još nekoliko masovnih stratišta, na koja su pre svega izvođeni zatočenici dvaju najvećih beogradskih logora: logora na Beogradskom sajmištu (Jevrejski logor Zemun i Prihvatni logor Zemun) i Koncentracionog logora na Banjici (Koncentracioni logor Dedinje). Stratište u Jajincima bilo je aktivno do kasne jeseni 1943. godine, kada je u periodu od 8. novembra 1943. do 2. aprila 1944. godine izvršeno iskopavanje i spaljivanje posmrtnih ostataka streljanih i sahranjenih. Ova akcija predstavljala je deo šire operacije iskopavanja i uništavanja tela ubijenih, poznate kao Sonderaktion 1005, koju su u celoj istočnoj Evropi, od juna 1942. godine, vršile specijalne jedinice Sonderkommando 1005⁴ pod komandom SS-Standartenführera Paula Blobela (Paul Blobel), u skladu sa planom Rajnharda Hajdriha (Reinhard Heydrich) o prikrivanju zločina i brisanju tragova masovnih ubistava.⁵

Još jedna okolnost doprinela je „ubrzanju“ potrage, a zatim i identifikaciji većeg broja masovnih stratišta na teritoriji grada Beograda tokom pedesetih godina 20. veka. Iako će tokom čitavog perioda postojanja socijalističke Jugoslavije „borba partizana“ zauzimati centralno mesto u procesu identifikacije zajednice sa „precima“ i slobodarskim tradicijama „jugoslovenskih naroda i narodnosti“, od sredine pedesetih

¹ Sanja Horvatinčić, „Podizanje nemogućeg spomenika. Podizanje spomenika žrtvama fašizma u Jajincima“, *Anali Galerije Antuna Augustinčića*, XXXII–XXXIII, (2012–2013), 263–264.

² Olga Manojlović Pinter, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989* (Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, Čigoja štampa, 2014), 192–193.

³ Istorijski arhiv Beograda (IAB), Gradski odbor SUBNOR-a, fond 988, kutija 95, Komisijski izveštaj. Komisija za obilazak grobova streljanih rodoljuba u toku neprijateljske okupacije 1941/1944. godine u Beogradu i Zemunu, 7. mart 1958.

⁴ Radosav Tucović, „Specijalna akcija 1005 – spaljivanje leševa u Jajincima (1943–1944): novi izvori kao prilog daljem istraživanju“, *Istorija 20. veka*, br. 1, (2025), 221.

⁵ *Mesta stradanja i antifašističke borbe u Beogradu 1941–44. Priručnik za čitanje grada*, uredili Rena Rädle, Milovan Pisarri (Beograd: Forum za primenjenu istoriju, 2013), 223.

godina dolazi do delimične modifikacije razumevanja „borbe partizana“ – ona se više ne odnosi isključivo na karakter partizanske borbe na ratištima širom okupirane Jugoslavije. „Prednost“ boračke žrtve umanjivala je vidljivost stradanja ne samo civilnih žrtava rata već i pripadnika Komunističke partije Jugoslavije koji su stradali kao ilegalci ili kao zatočenici brojnih zatvora i logora širom okupirane Jugoslavije i Evrope. Odluka o osnivanju prvog zvaničnog udruženja logoraša u Jugoslaviji doneta je na Trećem kongresu Saveza boraca, održanom u Ljubljani u aprilu 1955. godine. U zvaničnom saopštenju s kongresa navedeno je da ova odluka odražava potrebu „da se pojača aktivnost ove kategorije boraca – na oživljavanju njihovih borbenih tradicija, prikupljanju istorijske građe, obeležavanju značajnih mesta i grobova, povezivanju sa srodnim organizacijama u inostranstvu i vođenje brige o njihovim socijalno-ekonomskim problemima“.⁶ Tek će 1959. godine doći do osnivanja gradskih sekcija bivših političkih zatvorenika, interniraca i deportiraca pri gradskim odborima SUBNOR-a.⁷ Prva republička konferencija Sekcije bivših političkih zatvorenika, interniraca i deportiraca za Narodnu Republiku Srbiju održana je 28. juna 1959. godine. Na konferenciji je bilo reči i o pritisku javnosti u vezi sa transparentnijim obeležavanjem stradanja logoraša, kao i mesta na kojima su podizani logori. Tom prilikom istaknuto je da „naše ljude sve više stižu i po- gađaju posledice patnji i stradanja pretrpljenih za vreme rata, kako u borbi, tako i u zatvorima i logorima“. Na sednici je naglašeno da je od 1 706 000 građana i građanki Jugoslavije ubijenih u ratu svega 305 000 stradalo u borbi, dok je 1 401 000 „pobijena i uništena“, odnosno stradala kao žrtva fašističkog terora. Referatom je skrenuta pažnja i na 1 610 000 osoba koje su bile raseljene, internirane, zarobljene, deportovane ili odvedene na prinudni rad. Istaknuto je da se „pored borbe sa oružjem protiv okupatora i domaćih izdajnika, stotine hiljada Jugoslovena borilo na svoj način u posebnim uslovi- ma u zatvorima i logorima. To je bila borba za opstanak, borba protiv namere neprija- telja da nas uništi i psihički i fizički.“ Zadatak Sekcije bivših političkih zatvorenika, in- terniraca i deportiraca bio je: „da se stara da naša javnost bude upoznata sa iskustvima raznovrsnih formi borbe protiv neprijatelja u logorima i zatvorima, da vodi brigu o ure- đivanju i održavanju grobova, podizanju spomenika umrlim i poginulim političkim za- tvorenicima, internircima i deportircima, da se stara o regulisanju prava bivših politič- kih zatvorenika, interniraca i deportiraca, i da sarađuje sa sličnim međunarodnim orga- nizacijama.“ Na ovaj način bivši internirci u svemu su postali ravnopravni članovi Sa- veza boraca sa ostalim borcima. Značajna promena u definisanju politike sećanja na „heroje“ Drugog svetskog rata u Jugoslaviji krajem pedesetih godina 20. veka doprinela je izjednačavanju bivših političkih zatvorenika, interniraca i deportiraca sa borcima u pravima po Zakonu o invalidskom i penzionom osiguranju.⁸

⁶ Jovan Bajford, *Staro sajmište. Mesto sećanja, zaborava i sporenja* (Beograd: Beogradski centar za ljudska prava, 2011), 93.

⁷ Сања Петровић Тодосијевић, „Идентитет отпора. Збирке музеја Југославије као извор за идентификацију заточеника и заточеница Концентрационог логора Бањица“, у: *Слобода је за нас сан. Тематски каталог предмета из фонда Музеја Југославије који документују живот у логорима и репресивне мере у току Другог светског рата*, уреднице Веселинка Кастратовић Ристић, Ана Панић (Београд: Музеј Југославије, 2022), 47–71.

⁸ IAB, 988/94, Referat podnet na Prvoj republičkoj konferenciji Sekcije bivših političkih zatvorenika, interniraca i deportiraca za NR Srbiju, 28. jun 1959.

Organi SUBNOR-a još su marta 1958. godine okupljanje bivših logoraša u sekcije tumačili kao način da se „zaduže i osele odgovornim za prikupljanje i obradu istorijske građe koja se odnosi na internirane logore i zatvore, kao i za obeležavanje mesta i sakupljanje podataka o ljudima koji su nastradali u zatvorima i logorima“. Čvrsto organizovani u sekcije unutar SUBNOR-a, bivši logoraši su posebno od 1958–1959. godine igrali značajnu ulogu u pokretanju dvostruke inicijative: inicijative za formiranje muzeja-memorijala na mestima na kojima su tokom Drugog svetskog rata postojali zatvori ili logori, i inicijative za sakupljanje predmeta-artefakata, koji je potom trebalo da nađu svoje mesto u novim muzejima-memorijalima. Članovi Sekcije bivših političkih zatvorenika, interniraca i deportiraca za Narodnu Republiku Srbiju kao mesta koja treba uzeti u razmatranje za podizanje budućih muzeja-memorijala prepoznali su: Logor na Sajmištu, Logor na Banjici, Strelište u Jajincima, Logor u Šapcu, Gestapovski logor u Loznici, Logor na Crvenom krstu u Nišu, Zavod za prinudno vaspitanje omladine u Smederevskoj Palanci i Rudnik u Boru, kao i mesta „gde su bili zatvori i mučilišta Gestapoa i Specijalne policije u Beogradu“.⁹

Topografija terora

„Obrt“ zvanične politike sećanja na aktivne učesnike u borbi protiv fašizma u Jugoslaviji tokom Drugog svetskog rata odrazio se i na Gradski odbor SUBNOR-a Beograda, koji se, kao što je već naglašeno, još od početka pedesetih godina suočavao sa zahtevima za transparentnijim prepoznavanjem značaja otpora u logorima, kao i sa identifikovanjem brojnih masovnih grobnica bivših logoraša i njihovim obeležavanjem. Prve opsežnije mere u prikupljanju podataka o žrtvama beogradskih zatvora i logora, koje su streljane i sahranjene na više lokacija u Beogradu i šire, sa ciljem da se one prenesu na jedno mesto i sahrane u okviru jedinstvene memorijalne celine, počele su da se preduzimaju 1954. godine, u vreme izgradnje i podizanja *Groblja oslobodilcima Beograda*. Tada je rad na prikupljanju imena nastradalih, kao i na otkrivanju mesta sahrane, poveren Savi Milutinoviću, kasnije članu svih komisija koje su, po nalogu Odbora, radile na poslovima podizanja novog memorijala. Sava Milutinović, penzionisani oficir JNA, izabran je kao osoba koja je ispred Republičkog odbora Saveza boraca bivšeg VI reiona Beograda, i pre 1954. godine bila zadužena za „prikupljanje podataka o sahranjenim rodoljubima na Centralnom groblju u Marinkovoj bari“. ¹⁰ Iste, odnosno 1954. godine, Savet za komunalne poslove Narodnooslobodilačkog odbora Beograda odredio je na Novom groblju parcele 16/a, 16/b, 31, 56 i 62, ukupne površine 4410 m², koje „bi imale poslužiti za obrazovanje specijalne parcele u koju bi se preneli i sahranili zemni ostaci svih streljanih rodoljuba“. Tokom 1954. godine okončan je ranije pokrenut zakonski postupak „oko prekopavanja navedenih parcela“, što je ubrzo dovelo do početka pripreme terena za podizanje novog memorijala.¹¹

⁹ Isto; Muzeji na mestima bivših logora, mestima stradanja pretežno civilnog stanovništva počinju da se osnivaju u Jugoslaviji tek šezdesetih godina 20. veka [Ненад Лајбенишпергер, „Жртве Другог светског рата у политици југословенске државе (1945–1980)“ (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2019), 359–360].

¹⁰ IAB, 988/94, Dnevnik rada sa opštim podacima pribeležanim prilikom ekshumacija streljanih rodoljuba u okupiranom Beogradu (Dnevnik Save Milutinovića, pukovnika JNA u rezervi), 15. avgust 1961.

¹¹ IAB, 988/95, Komisijski izveštaj. Komisija za obilazak grobova streljanih rodoljuba u toku neprijateljske okupacije 1941/44. godine u Beogradu i Zemunu, 7. mart 1958.

Ipak, formiranje specijalne memorijalne celine u sklopu Novog groblja nije bilo tako ni jednostavno, jer se pokazalo da Gradski odbor SUBNOR-a nema jasan uvid ni u stanje raseljenih stratišta, ni u broj žrtava čije je posmrtno ostatke trebalo prebaciti na unapred predviđeno mesto. U narednim godinama došlo je do značajne promene: Istorijski arhiv Beograda je 1957. godine preuzeo poslove popisivanja žrtava, ali i preživelih zatočenika beogradskih zatvora i logora.¹²

Prve konkretnije mere na poslovima utvrđivanja „stanja groblja i mesta gde su sahranjeni poginuli borci i rodoljubi u toku NOR-a i NR“ na teritoriji grada Beograda, ali i u okolini, preduzete su 1956. godine, kada je formirana komisija u sastavu: Nenad Đurović, Sava Milutinović i Krsta Đorđević, čiji je zadatak bio da izveštava o postojećem stanju. Komisija je obavestila Gradski odbor SUBNOR-a o svom radu 5. juna 1956. godine. U izveštaju iz juna 1956. godine kao uređena groblja i mesta sahrane poginulih boraca u Beogradu prepoznata su: Beogradska tvrđava na Kalemegdanu, gde su sahranjeni Ivan Milutinović, Ivo Lola Ribar i Đura Đaković, „Novopodignuto i uređeno Groblje oslobođilaca Beograda“, selo Ritopek, odnosno „porta tamošnje crkve, u kojoj je sahranjeno 250 Crvenoarmejaca koji su poginuli u oktobru 1944. godine pri forsiranju Dunava“,¹³ prostor nekadašnjeg stratišta u Jajincima, koji je do 1956. počeo da se definiše kao memorijalna celina, prostor u blizini *Spomenika braniocima Beograda iz 1914–1915.* na Novom groblju, na kom se nalazi „parcela rukovodilaca, među kojima su Dragoslav Đorđević Goša, Rodić Slavko, Petar Drapšin, Isa Baruh, Pane Đukić i drugi“. Među zapuštenim grobljima prepoznati su: prostor kod Kule Nebojše u donjem delu beogradske tvrđave, u kom se nalazi „neobeleženo i neuređeno groblje sa oko 374 rodoljuba, koje su ustaše pobile 1941. godine i pobacale u reku Savu“, prostor Novog groblja i Centralnog groblja, „gde je sahranjeno oko 848 rodoljuba, streljanih i pobijenih od strane organa zloglasne Specijalne policije i Gestapoa“. Pored prostora u blizini Kule Nebojše, u sklopu Marinkove bare i Novog groblja, kao posebno zapušten navodi se deo Zemunskog groblja. U izveštaju se ističe: „Na Zemunskom groblju nalazi se sahranjeno oko 5.000 Jevreja koje su Nemci pobili na Sajmištu u zajedničkoj, neobeleženoj raci“. ¹⁴ Dalje se pominju, „Kosa više sela Bežanije“ na kojoj je sahranjeno „8000 rodoljuba, većinom sa Kozare, koje su

¹² IAB, 988/94, Dnevnik rada sa opštim podacima pribeleženim prilikom ekshumacija streljanih rodoljuba u okupiranom Beogradu (Dnevnik Save Milutinovića, pukovnika JNA u rezervi), 15. avgust 1961.

¹³ Istraživanja istoričarke Milane Živanović ukazuju na postojanje više lokacija na području sela Ritopeka na kojima su, neposredno nakon Beogradske operacije, sahranjeni posmrtni ostaci boraca Crvene armije i NOB-a. Jedno od njih je i „Ritopek Porta crkve“ za koje se navodi da je u više grobova sahranjen 21 Crvenoarmejac [Милана Живановић, *И крст и петокрака. Руски гробни комплекси у Југославији у 20. веку* (Београд: Институт за новију историју Србије, 2020), 489]. Kada članovi Komisije iz juna 1956. pominju „portu crkve“ u Ritopeku „u kojoj je sahranjeno 250 Crvenoarmejaca, koji su poginuli u oktobru 1944. godine pri forsiranju Dunava“, oni misle na *Spomen kosturnicu vojnicima Crvene armije i NOB-a* u Ritopeku na uzvišenju zvanom Glavica (u neposrednoj blizini crkve) (rad arhitekta Momčila Belobrka) koja je svečano otkrivena oktobra 1946 (*Isto*, 298–300), a u koju su, po svemu sudeći, bili sahranjeni i posmrtni ostaci ekshumiranih Crvenoarmejaca sa grobnih mesta u porti Crkve u Ritopeku. Nije isključeno da je juna 1956. u crkvenoj porti postojalo neko spomen-obeležje na mestu gde je do oktobra 1946. bio sahranjen 21 Crvenoarmejac.

¹⁴ Do danas nije objavljen rad na temu memorijalizacije stradanja žrtava Jevrejskog logora Zemun u kom su izneti relevantni istoriografski podaci na osnovu kojih je moguće zaključiti da se na „Zemunskom groblju nalazi sahranjeno oko 5000 Jevreja koje su Nemci pobili na Sajmištu“. Na Jevrejskom groblju u Zemunu danas postoje dva spomenika posvećena stradanju Jevreja u Drugom svetskom ratu i to: *Spomenik žrtvama*

Nemci pobili na Sajmištu, a delom na ovom groblju. Oni su sahranjeni na mestu gde je vađena zemlja za ciglanu. Ovo groblje je sasvim neobeleženo i zapušteno, osim jednog malog i neuglednog spomenika“.¹⁵ Prema autorima izveštaja iz juna 1956, nedaleko od ovog se nalazilo još jedno zapušteno mesto: „U useku jedne rampe za prolaz kola kroz Bežanijsku kosu nalazi se sahranjeno u neobeleženoj raci oko 450 Jevreja koje su Nemci na tom mestu streljali u jesen 1941. godine. Kako su žrtve bile plitko sahranjene to se na površini kao i u rupama koje lisice tu kopaju mogu naći ljudske kosti“.¹⁶ Pored dve lokacije na Bežaniji, navodi se i lokalitet „pored puta, neposredno severo-istočno od Ralje u jednoj njivi“ gde se nalazi „zajednička raka oko 300 streljanih iz Banjičkog logora, ograđena bodljikavom žicom. Kao relativno pristojno obeležena su oceljena mesta streljanja i sahrane banjičkih logoraša na tri lokacije: u Obrenovcu (streljano 300), Malom Požarevcu (streljano 135) i Skeli (streljano 42) za koja se kaže: „U Obrenovcu postoji spomenik, u M. Požarevcu se nalaze sahranjeni na seoskom groblju, a u Skeli preneti su u skriptu pristojnog spomenika.“

Na samom kraju izveštaja iz juna 1956. je pomenuta mogućnost sahrane „svih zemnih ostataka boraca naše revolucije navedenih u ovom izveštaju, sem Jajinaca i

fašizma 1941–1945 (1948) i *Spomenik žrtvama fašističkog terora 1941–1944* (1957). Prema podacima iznetim na sajtu Jevrejske opštine Zemun *Spomenik žrtvama fašizma 1941–1945*. (na sajtu se naziva *Spomenikom žrtvama Holokausta*) podigla je 1948. „jevrejska zajednica iz Zemuna u znak sećanja na svoje najmilije“. Na spomeniku (kenotafu) su ispisana imena 574 člana predatne Jevrejske opštine Zemun ubijena u koncentracionim logorima u Jasenovcu i Staroj Gradišci. Vidi: https://joz.rs/grobljeweb/b/b2_javspom.html (Pristupljeno: 14. januara 2026). Isti spomenik se navodi na sajtu projekta *Remembering the Victims of the Holocaust in Vojvodina: Monuments in Jewish Cemeteries and Public Spaces*. Za *Spomenik žrtvama fašizma 1941–1945*. ističe se da je podignut 1948, kao i da je „njegovo podizanje inicirao dr Albert Vajs, prvi posleratni predsednik Saveza jevrejskih opština Jugoslavije i Jevrejske opštine Zemun“. Vidi: <https://www.vhmproject.org/en-US/Locations/Memorials/26> (Pristupljeno: 14. januara 2026). Miodrag A. Dabižić, autor monografije o Zemunskom groblju piše o *Spomeniku žrtvama fašizma 1941–1945*, mada ne navodi godinu kada je spomenik podignut [Миодраг А. Дабјић, *Земунско гробље* (Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда, 2015), 199–200]. Istoričar Davor Stipić piše o „kenotafu u znak sećanja na 573 pripadnika zemunske Jevrejske opštine koji su stradali u Drugom svetskom ratu“ [Давор Стипић, *У борби против заборав. Однос према Холокаусту у социјалистичкој Југославији 1945–1991*. (Београд: Институт за новију историју Србије, 2024), 200] kao i o spomeniku u Zemunu iz 1948. [Isto, 481] ne navodeći direktno da se radi o istom spomeniku. Drugi spomenik, odnosno *Spomenik žrtvama fašističkog terora 1941–1944*, koji je po svemu sudeći podignut baš na mestu o kom govori nalaz komisije iz juna 1956, svečano je otvoren 4. jula 1957. pod pokroviteljstvom SUBNOR-a Zemun, u čemu se slažu Dabižić [M. A. Дабјић, *н. д.*, 199] i Stipić [Д. Стипић, *н. д.*, 200]. O spomeniku iz 1957. piše i Jovan Bajford navodeći da je „žrtvama Sajmišta, na groblju u Zemunu, gde je 1944. otkrivena masovna grobnica s 6.500 žrtava prihvatnog logora“ podignut spomenik. [J. Bajford, *н. д.*, 90].

¹⁵ Državna komisija za utvrđivanje ratnih zločina je decembra 1944, baš na ovom mestu koje se navodi u izveštaju Komisije iz juna 1956, identifikovala posmrtno ostatke 3600 logoraša Prihvatnog logora Zemun ubijenih tokom 1943. godine. SUBNOR X reiona Beograda je na istoj lokaciji 7. jula 1951. podigao spomenik koji je trebalo da dominira prostorom *Partizanskog groblja* na kome je isipan sledeći tekst: „U vreme od 1941. do oslobođenja Beograda fašistički okupator je na ovom mestu, posle zverskog mučenja u logoru na Sajmištu streljao preko 8000 najboljih sinova i kćeri naše zemlje, koji su dali svoje živote kao doprinos herojskoj borbi naroda Jugoslavije za slobodu i nezavisnost naše otadžbine [J. Bajford, *н. д.*, 88–89].

¹⁶ Radi se o lokaciji poznatoj pod nazivom Trostruki surduk ili Ledine. Državna komisija za ratne zločine je marta 1945. na ovoj lokaciji identifikovala posmrtno ostatke 240 osoba. Novobеоградski SUBNOR je podigao spomen-ploču žrtvama Holokausta streljanim na ovom mestu 20. oktobra 1964. Na ploči piše: „Na ovom mestu, februara 1942. godine, okupator je streljao 350 rodoljuba Jevreja. Među streljanima je najviše žena i dece, koji su pali kao žrtve fašističkog zločina“ [J. Bajford, *н. д.*, 90–91].

Spomen-groblja oslobodilaca Beograda“ na Novom groblju u „jednu opštu Spomen – kosturnicu – spomen groblje boraca revolucije“ za koje je, po svemu sudeći već tada počeo da se „oslobađa“ prostor na pomenutom groblju.¹⁷

Deset meseci kasnije odnosno 4. aprila 1957. Komisija je podnela još jedan izveštaj koji je nastao na osnovu detaljnijeg uvida u podatke kojima su raspolagale uprave pojedinih grobalja poput Novog i Centralnog kao i na osnovu uvida u dokumentaciju koja je ostala iza uprave Banjičkog logora odnosno podatke iz „Vujkovićeve kartoteke“. ¹⁸ Po svemu sudeći, članovi Komisije su, bez prethodnih provera, za pojedine lokacije prihvatili brojeve žrtava ispisane na postojećim spomen obeležjima ili one koji su iz različitih razloga bili u opticaju. U Izveštaju iz aprila 1957. se govori o „15 097 sahranjenih od kojih svega 438 poznatih tj. pojedinačno sahranjenih na Centralnom i Novom groblju u Beogradu kao žrtve zločinačkog i bezdušnog postupka organa specijalne policije, dok se za 14 659 ne raspolaže nikakvim podacima osim da su pogubljeni i sahranjeni kao aktivni borci, simpatizeri, taoci i deportovani sa područja Kozare“. I ovoga puta Komisija je na osnovu uvida u stanje na terenu predložila da se posmrtni ostaci svih pobrojanih žrtava „ekshumiraju, prenesu i sahrane na prekopanim parcelama 16/a, 16/b, 56, 31 i 62 na Novom groblju u Beogradu slično kao što je to urađeno sa Spomen-grobljem oslobodilaca Beograda 1944. godine“. ¹⁹

Tokom 1957. Gradski odbor SUBNOR-a intenzivno je radio na pronalaženju rešenja za formiranje nove memorijalne celine. Deo članstva Gradskog odbora SUBNOR-a je smatrao da bi novu memorijalnu celinu trebalo podići u Jajincima, što je brzo odbačeno. ²⁰ Drugi predlog je poticao od članova Odbora koji su smatrali da jedinstvenu memorijalnu celinu treba formirati na Novom groblju kao što su sugerisali članovi Komisije u oba svoja izveštaja odnosno u izveštaju iz juna 1956. i aprila 1957. Jedan deo Odbora je smatrao da bi trebalo odustati od formiranja jedinstvene celine. Predlagači su se zalagali za obeležavanje postojećih lokacija. Među članovima Odbora je bilo i onih koji su smatrali da posmrtni ostatke žrtava sa pojedinih lokaliteta treba ekshumirati kako bi bili preneti

¹⁷ IAB, 988/95, Izveštaj, 5. jun 1956.

¹⁸ IAB, 988/95, Zapisnik sa sastanka Investitorske grupe – Komisije za ekshumaciju održanog na dan 10. 6. 1959 g. u prostorijama Gradskog odbora Saveza boraca sa početkom u 18 h, 10. jun 1959. Uprava Banjičkog logora je tokom čitave okupacije Beograda bila u svakodnevnoj komunikaciji sa upravama beogradskih grobalja. Sahrinjavanje banjičkih logoraša na beogradskim grobljima se odvijalo u dva slučaja. U prvom slučaju, smrt logoraša je (iz različitih razloga) nastupala u samom logoru. Uprava logora bi se obraćala Upravi groblja koja je u logor upućivala pogrebno vozilo. Obaveza Uprave logora je bila da uz telo pokojnog logoraša Upravi groblja prosledi podatke o istom. Telo se zatim sahranjivalo u određenom delu groblja unapred određenom za sahranu logoraša. Pojedini grobovi su tokom i posle rata obeležavani krstovima, nadgrobni spomenicima i drugim obeležjima ukoliko bi članovima porodica polazilo za rukom da dođu do informacija o smrti i mestu sahrane svojih bližnjih. U drugom slučaju, manje ili veće grupe logoraša bi, uglavnom tokom noći, bile sprovedene na groblje gde su streljane pored već iskopanih masovnih grobova. Komisija koja se ovde pominje je za potrebe utvrđivanja stanja lokaliteta koristila i izjave grobara koji su tokom rata radili na grobljima odnosno iskopavali rake, a zatim i sahranjivali žrtve masovnih zločina.

¹⁹ IAB, 988/95, Izveštaj o stanju groblja, masovnih raka i pojedinačnih grobova streljanih pripadnika NOB-a i rodoljuba od strane okupatora u vremenu od 5. jula 1941. do septembra 1944, 4. april 1957.

²⁰ IAB, 988/95, Program Gradskog odbora Saveza boraca NOR-a Beograda za uređenje groblja streljanih rodoljuba u Beogradu i njegovoj okolini u toku okupacije 1941/1944 god, 1958.

na novu memorijalnu celinu na Novom groblju dok određeni broj lokaliteta treba „ostaviti“ i adekvatno obeležiti.²¹

Usled nemogućnosti da se zbog razmimoilaženja gledišta donese odluka koja bi adekvatno rešila pitanje „zbrinjavanja“ posmrtnih ostataka, kako je isticano, više od 15 000 žrtava, na Konferenciji koja je održana 27. decembra 1957. u kabinetu Radenka Bročića, potpredsednika Narodnooslobodilačkog odbora Beograda, doneta je odluka o formiranju još jedne komisije „čiji bi zadatak bio da izvrši proveru na licu mesta i da zatim predloži najbolji način za rešavanje ovog problema“. Za članove Komisije su imenovani: Jovan Sretenović, Nikola Stepanović i Sava Milutinović.²²

Novoformirana komisija je tokom januara i februara 1958. godine izvršila foto-grafsko snimanje terena, nakon čega je predložila da se na buduću memorijalnu celinu na Novom groblju prenesu posmrtni ostaci sa pojedinih lokacija, dok je ostale trebalo adekvatno obeležiti. Zbog značajnog broja identifikovanih (351 od 471) za ekshumaciju su bili predviđeni posmrtni ostaci žrtava koje su, pre svega, bile sahranjene na Centralnom groblju kao i na više lokacija na Novom groblju. Ekshumacija posmrtnih ostataka sahranjenih na Centralnom groblju je bila posebno značajna jer su se među „rodoljubima“, što je tokom čitavog procesa memorijalizacije u službenoj komunikaciji bio naziv za sve žrtve, nalazili pripadnici prve dve grupe streljanih banjičkih logoraša 5. i 17. jula 1941, kao i streljani a zatim i obešeni na Terazijama 17. avgusta 1941. Pored sahranjenih na Centralnom i na Novom groblju, za prenošenje posmrtnih ostataka je bilo „viđeno“ oko 400 žrtva ustaškog terora, čiji su posmrtni ostaci u više navrata tokom rata ali i nakon oslobođenja Srbije 1944. izvlačeni iz Save i Dunava i sahranjivani između Kule Nebojše i kapije Eugena Savojskog na prostoru donjeg grada Kalemegdanske tvrđave.²³ Ekshumacija i premeštanje posmrtnih ostataka sa drugih lokacija odnosno lokacija koje se pominju u izveštajima prethodne komisije iz jula 1956. i aprila 1957. nisu bili predviđeni.²⁴

²¹ IAB, 988/95, Komisijski izveštaj. Komisija za obilazak grobova streljanih rodoljuba u toku neprijateljske okupacije 1941/44. godine u Beogradu i Zemunu, 7. mart 1958.

²² Isto.

²³ Pitanje žrtava čiji su posmrtni ostaci tokom rata i neposredno po oslobađanju Srbije doplovili do Beograda Dunavom i Savom je složeno. Arhivska građa koja je korišćena za pisanje ovog rada prepoznaje žrtve čiji su posmrtni ostaci preneti na *Spomen-groblje borcima u okupiranom Beogradu 1941–1944*, kao žrtve ustaškog terora. O masovnom prisustvu leševa na beogradskim rekama tokom juna 1942. govore i obdukcioni zapisi koji su danas deo Arhive Instituta za sudsku medicinu u Beogradu. Tokom juna i jula 1942. na različitim lokacijama na Savi i Dunavu („na Dunavu“, „na obali Save kod kupališta Bibad“, „na desnoj obali Dunava kod fabrike Ilić“, „na desnoj obali Dunava na kraju Dubrovačke ulice“, „na desnoj obali Save, iznad Savskog mosta, kod Bibada“, „na desnoj obali Dunava, u selu Višnjici“, „na desnoj obali Dunava, električne centre“, „na desnoj obali Dunava kod nove centre“, „kod štofare Vlade Ilića na desnoj obali Dunava“, „na levoj strani ostrva Ade Huje“, „na desnoj obali Dunava ispod klanice“, „na desnoj obali Dunava iznad Pančevačkog mosta“, „u Višnjici na Dunavu“, „na Dunavu na Adi Huji“, „na ušću Save u Dunav kod Kule Nebojše“) izvučeni su posmrtni ostaci 81 osobe. Vidi više u: Saňa Петровић Тодосијевић, „Активности комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача и екshумирање посмртних остатака жртва Другог светског рата на подручју Града Шапца и околине 1944–1945“, *Војноисторијски гласник*, бр. 2, (2025), 133–170. S obzirom na položaj Beograda i nemačke okupacione zone u odnosu na druga okupaciona područja, za posmrtne ostatke žrtava nije uvek moguće utvrditi da li se radi o žrtvama stradalim od terora uspostavljenog na teritoriji (najverovatnije): Nezavisne Države Hrvatske, mađarskog ili nemačkog okupacionog područja.

²⁴ IAB, 988/95, Komisijski izveštaj. Komisija za obilazak grobova streljanih rodoljuba u toku neprijateljske okupacije 1941/44. godine u Beogradu i Zemunu, 7. mart 1958.

Ekshumacija²⁵

Komisija koja je konačno podnela izveštaj 7. marta 1958. je predložila da se nova memorijalna celina formira, kao što je još 1954. godine bilo predviđeno, na parcelama 16/1, 16/b, 31, 56 i 62 koje su do početka marta već bile „pripremljene“ za početak radova. „Polazeći od gledišta da bi ovo groblje trebalo svojom jednostavnošću da impresionira, a s druge strane da bi se izbegli veliki troškovi njegovog održavanja“. Radove je trebalo početi u martu kako bi bili okončani do kraja 1958. godine. Narodnooslobodilačkom odboru Beograda je sugerisano da u narednom periodu donese sva potrebna rešenja za izvođenje radova kao i da formira komisiju koja bi nadgledala i organizovala radove tokom 1958, a u koju bi pored dva predstavnika Gradskog odbora SUBNOR-a ušli upravnik Novog groblja i njegov sekretar.²⁶

Odeljenje za komunalno-građevinske poslove Narodnog odbora Opštine Zvezdara je 21. aprila 1959. izdalo građevinsku dozvolu za izvođenje radova na izgradnji „groblja za streljane rodoljube u toku neprijateljske okupacije“ na Novom groblju (Ruzveltova br. 50), na parcelama: 16a, 16b, 31, 56 i 62.²⁷ Glavni poslovi na forimiranju nove memorijalne celine na Novom groblju su sprovedeni 1959. godine. Realizovali su se u dve faze koje su se odvijale međusobno. Prva je bila faza ekshumacije i ponovne sahrane posmrtnih ostataka. Trajala je u intervalu od 22. juna do 26. septembra 1959. godine. Na osnovu odluke Gradskog odbora SUBNOR-a sprovedena je zahvaljujući radu Komisije za ekshumaciju, prenos i sahranu posmrtnih ostataka, osnovane 20. marta 1959.²⁸ a koju su činili: Sava Milutinović, pukovnik JNA u rezervi, Krsta Đorđević, direktor Uprave za groblja Beograda i Milan Čížek, sekretar Uprave za groblja Beograda. Radu Komisije za ekshumaciju je trebalo da prisustvuju: predstavnici Kriminalističke službe Sekretarijata za unutrašnje poslove NR Srbije i predstavnici Instituta za sudsku medicinu Medicinskog fakulteta u Beogradu. Zadatak predstavnika obeju službi je bio da na osnovu zemnih ostataka utvrde tragove i

²⁵ Pitanjem masovnih grobnica kao važnim „čvorovima“ sećanja bavio se američki istoričar Maks Bergholz (Max Bergholz) u knjizi, *Violence as a Generative Force: Identity, Nationalism, and Memory in a Balkan Community* (Ithaca & London: Cornell University Press, 2016). Godinu dana kasnije u Srbiji je objavljen pionirski rad etnologa-antropologa Viktora Bejatovića (Виктор Бејатовић, *Лепеза смрти. Вишедисциплинарни приступ и упоредне методологије у реконструкцији мотива и обима ратног злочина у Крагујевцу октобра 1941* (Крагујевац: Спомен-парк Крагујевачки октобар, 2017) na temu razmatranja ratnog zločina uz pomoć metodologije forenzičke antropologije. Mesto ekshumacije posmrtnih ostataka žrtava Španskog građanskog rata u procesu definisanja politike i kulture sećanja u savremenom španskom društvu je tema knjige istoričara umetnosti Danijela Pelasiosa Gonzalesa (Daniel Palacios González), *Making Monuments from Mass Graves in Contemporary Spain. Resistance through Remembrance* (Netherlands: Amsterdam University Press, 2024).

²⁶ IAB, 988/95, Komisijski izveštaj. Komisija za obilazak grobova streljanih rodoljuba u toku neprijateljske okupacije 1941/44. godine u Beogradu i Zemunu, 7. mart 1958.

²⁷ IAB, 988/95, Rešenje Odeljenja za komunalno-građevinske poslove Narodnog odbora Opštine Zvezdara o izdavanju građevinske dozvole Savezu boraca Narodnooslobodilačkog rata – Gradskom odboru u Beogradu da na Novom groblju u Beogradu, Ruzveltova br. 50, na parcelama br. 16a, 16b, 31, 56 i 62 može izvoditi radove na izgradnji groblja za streljane rodoljube u toku neprijateljske okupacije, 21. april 1959.

²⁸ IAB, 988/93, Odluka Izvršnog odbora Gradskog odbora Saveza boraca NO rata Beograda, 20. mart 1959.

stepen zločina. Radu Komisije za ekshumaciju je trebalo da prisustvuju i: predstavnici Muzeja grada Beograda kao i Javnog tužilaštva Beograda kako bi na osnovu ekshumiranih posmrtnih ostataka ali i predmeta koji su pronalazeni uz žrtve, prvi – prikupljali istorijske artefakte za potrebe formiranja zbirke, drugi – formirali pravnu dokumentaciju koja bi mogla biti validna u procesu pokretanja postupaka za ratne zločine. Nažalost, predstavnici pomenutih institucija su prisustvovali radu Komisije za ekshumaciju samo 22. juna 1959. godine. Nespremnost predstavnika kriminalističke, medicinske, muzejske i pravosudne struke da se uključe u rad Komisije je motivisala pukovnika Milutinovića da od početka rada na ekshumaciji vodi detaljan dnevnik/dnevnike o svim poslovima koje je Komisija obavljala od početka ekshumacije do konačne sahrane.²⁹ Dnevnici pukovnika Save Milutinovića, koji su predati Istoriskom arhivu Beograda 1961. kako bi bili priključeni već primljenim spiskovima i zapisnicima o izvršenoj ekshumaciji su, po rečima darodavca, imali sledeći cilj: „Kako je okupator uništio sve tragove svog monstruoznog zločina nad osamdeset hiljada rodoljuba na stratištu u Jajincima, to ovi podaci, kao jedini, mogu donekle dokazati, svu zločinačku svirepost pobesnelih zlikovaca i veličinu borbe rodoljuba.“³⁰

Na osnovu dnevnika beleški pukovnika Save Milutinovića se može zaključiti da je Komisija za ekshumaciju u svom radu pošla od proverenih grobljanskih registara Uprave za groblja Beograda³¹ po kojima je trebalo ekshumirati i ponovo sahraniti po lokacijama: sa Centralnog groblja 471 (351 poznatog, 120 nepoznatih), sa Novog groblja 410 (87 poznatih, 323 nepoznatih), sa lokaliteta kod Kule Nebojše 400 nepoznatih. Sve ukupno, na novu memorijalnu celinu je prema podacima iz grobljanskih registara trebalo preneti posmrtne ostatke 1281 žrtve (438 poznatih, 843 nepoznate). Nakon izvršene ekshumacije, prikaz brojnog stanja je bio drugačiji. Ekshumirano je i ponovo sahranjeno: sa Centralnog groblja 363 (250 poznatih, 113 nepoznatih),³² sa

²⁹ IAB, 988/94, Dnevnika rada sa opštim podacima pribeležanim prilikom ekshumacija streljanih rodoljuba u okupiranom Beogradu (Dnevnik Save Milutinovića, pukovnika JNA u rezervi), 15. avgust 1961.

³⁰ IAB, 988/94, Dopis o dostavljanju Dnevnika rada sa opštim podacima pribeležanim prilikom ekshumacija streljanih rodoljuba u okupiranom Beogradu Istoriskom arhivu Beograda (Beograd, Vasića br. 20), 15. 8. 1961. (Sava Milutinović, pukovnik JNA u rezervi, Beograd, Jove Ilića br. 103)

³¹ U zapisniku sa sastanka Investitorske grupe – Komisije za ekshumaciju održanog 10. juna 1959. se navodi da je Sava Milutinović između ostalog napomenuo da su članovi Komisije „podatke o streljanima uzimali iz Vujkovićeve kartoteke, koju smo prekućali i dali na proveru drugu Krivešiji, službeniku Sekretarijata unutrašnjih poslova grada Beograda [IAB, 988/95, Zapisnik sa sastanka Investitorske grupe – Komisije za ekshumaciju, 10. jun 1959].

³² Posmrtni ostaci su ekshumirani sa sledećih parcela i celina na Centralnom groblju: parcela I (od 40 ekshumiranih – 37 poznatih/ 37 muškaraca i 3 nepoznatih/ 3 muškarca), parcela II (od 9 ekshumiranih – 7 poznatih i 2 nepoznata muškarca); parcela III (od 4 ekshumiranih – 4 poznata muškarca); parcela IVa (1 poznato dete); parcela V (od 57 ekshumiranih – 46 poznatih/ 43 muškarca, 3 žene i 11 nepoznatih muškaraca); parcela VII (od 60 ekshumiranih – 58 poznatih/ 53 muškarca, 5 žena i 2 nepoznata muškarca); parcela VIII (1 poznat muškarac); parcela IX (od 69 ekshumiranih – 68 poznatih/ 61 muškarac, 7 žena i 1 nepoznat muškarac); parcela XIII (od 5 ekshumiranih – 2 poznatih/ 1 muškarac, 1 žena i 3 nepoznatih/ 1 muškarac, 2 žene); Parcela XIV (1 poznati muškarac); parcela XV (od 31 ekshumiranih – 24 nepoznatih/ 19 muškaraca, 5 žena i 7 nepoznatih/ 5 muškaraca, 2 žene); masovna raka (od 85 ekshumiranih – 1 poznat muškarac i 84 nepoznata muškarca) [IAB, 988/94, Dnevnik rada sa opštim podacima pribeležanim prilikom ekshumacija streljanih rodoljuba u okupiranom Beogradu (Dnevnik Save Milutinovića, pukovnika JNA u rezervi), 15. avgust 1961].

Novog groblja 453 (64 poznata, 371 nepoznat),³³ sa lokaliteta kod Kule Nebojše 254 nepoznata.³⁴ Na novu memorijalnu celinu je nakon izvršene ekshumacije trebalo preneti posmrtnu ostatke 1052 žrtve (314 poznatih, 738 nepoznatih). Komisija je ustanovila da se među ekshumiranim nalaze posmrtni ostaci: 899 muškaraca, 138 žena i 15 dece od kojih je 13 bilo mlađe od dve godine starosti.

Razlika u broju žrtava koja se pojavila nakon obavljenih ekshumacija je predstavljala posledicu pogrešne procene o broju žrtava sahranjenih u donjem delu Kalemegdanske tvrđave u trenutku ekshumacija 1959. godine. Tokom ekshumacija Milutinović je ustanovio da su žrtve sahranjivane na ovom mestu tokom rata, neposredno nakon rata ekshumirane i prebačene na parcelu 82/c Novog groblja, dok su se na lokaciji ekshumacije 1959. godine nalazili posmrtni ostaci 254 osobe čija su tela doplovila do Beograda u proleće 1945. odnosno u vreme proboja jasenovačkog logora.³⁵

Tokom ekshumacije za svaku ekshumiranu žrtvu je vođen poseban „zapisnik o ekshumaciji, prenosu i ponovnoj sahrani posmrtnih ostataka“. Zapisnik je sadržao sledeće rubrike: „rodoljub streljan-umro u toku neprijateljske okupacije“,³⁶ „datum pristupa ekshumaciji“, „mesto predhodne sahrane“, „predhodna parcela“, „predhodni grob“, „mesto nove sahrane“, „nagrobna oznaka na starom grobu“. Svaki zapisnik je izrađen u četiri primerka koji su se predavali: Upravi za groblja Beograda, porodica (kada su žrtve bile poznate), Istorijском arhivu Beograda i Gradskom odboru SUBNOR-a. Posmrtni ostaci poznatih žrtava su sahranjivani u posebnim sanducima. U slučaju nepoznatih, posmrtni ostaci dveju osoba su sahranjivani u jedan sanduk. Svi ekshumirani su sahranjeni u jednu grobnicu iznad koje je nakon izgradnje memorijala podignuta centralna piramida. Poznati su sahranjeni u zapadnu, a nepoznati u istočnu komoru grobnice. Svaki sanduk je nosio oznaku na osnovu koje je bilo moguće ustanoviti: sa koje lokacije, iz koje parcele i sa kog grobnog mesta su posmrtni ostaci prebačeni na novu parcelu.³⁷ Prilikom ekshumacija „za kosti“ je upotrebljavan hlorni kreč, a za „sapunizirane leševe“ formalin.³⁸ Ekshumaciju su izvršili radnici Uprave za gradska groblja.³⁹ Prenos leševa je poveren gradskom Pogrebnom preduzeću čiji su radnici posmrtnu ostatke prevozili zatvorenim kolima sa kabinom.⁴⁰

³³ Posmrtni ostaci su ekshumirani sa sledećih parcela na Novom groblju: parcela 82 (od 32 ekshumiranih – 3 poznatih/ 3 muškarca i 29 nepoznatih/ 27 muškaraca, 1 žena, 1 dete); parcela 82c (od 69 ekshumiranih – 69 nepoznatih/ 65 muškaraca, 1 žena, 3 dece); parcela 83 (od 19 ekshumiranih – 19 nepoznatih muškaraca); parcela 102 (od 231 ekshumiranih – 61 poznatih/ 27 muškaraca, 31 žene, 2 dece i 170 nepoznatih/ 130 muškaraca, 38 žena, 2 dece); parcela 117 (od 84 ekshumiranih – 84 nepoznatih/ 54 muškaraca, 24 žene, 6 dece); Isto.

³⁴ Od 254 nepoznatih ekshumirani su posmrtni ostaci 237 muškaraca i 17 žena; Isto.

³⁵ IAB, 988, 94, Dnevnik rada br. 18 (Kalemegdan – Nebojšina kula; ekshumacija izvršena 8, 9, 12, 13, 17, 18, 25 i 26. septembar 1959.

³⁶ Odnosi se na tačno ili okvirno vreme smrti. Svi zapisnici sa ekshumacija se čuvaju u IAB, 988/94.

³⁷ Npr. sanduk sa posmrtnim ostacima Srbijanke Bukumirović, nakon ekshumacije, nosio je oznaku N/102-63, što je značilo da je jedna od istaknutih predstavnica pokreta otpora u Beogradu i bivša logorašica Banjičkog logora na novu memorijalnu celinu prebačena sa grobnog mesta 63 u okviru parcele 102 Novog groblja.

³⁸ IAB, 988/95, Zapisnik sa sastanka Investitorske grupe – Komisije za ekshumaciju, 10. jun 1959.

³⁹ IAB, 988/95, Zapisnik sa sastanka Investitorske grupe Gradskog odbora Saveza boraca NOR-a Beograda, 27. jun 1959.

⁴⁰ IAB, 988/95, Zapisnik sa sastanka Investitorske grupe – Komisije za ekshumaciju, 10. jun 1959.

Identitet(i)

Uporedo sa fazom ekshumacije posmrtnih ostataka je tekla i faza projektovanja i izgradnje Memorijalne celine koju su nadgledali članovi Investitorske grupe IO GO SUBNOR-a odnosno: Velimir Sokolović, Ljubomir Ivković Šuca, Moma Budisavljević, Ljubomir Rajčević i Sava Milutinović,⁴¹ koji je (i) kao član Komisije za ekshumaciju predstavljao važnu sponu između dvaju tela zaduženih za sprovođenje svih faza realizacije Memorijala. Projekat, koji je podneo arhitekta Bogdan Bogdanović⁴² (1922–2010), zajedno sa arhitektom Svetislavom Ličinom (1931),⁴³ poveren je na realizaciju građevinskom preduzeću „7. juli“ čiji su stručnjaci uradili sve elaborate. Kao nosilac ugovora, građevinsko preduzeće „7. juli“ je na poslovima izgradnje sarađivalo sa građevinskim preduzećem „Rad“ i kamenorezačkim preduzećem „Morava“.⁴⁴ U procesu izgradnje Memorijalne celine, na različitim poslovima su bili angažovani: akademski vajar Milorad Damnjanović (umetničko rešenje oblikovanja nadgrobnih spomen-kamenova),⁴⁵ umetnički bravar Milutin Gojković (izrada kandelabra i plamene buktinje),⁴⁶ slikar-grafičar Dida De Majo (1906–1964) (ispisivanje 7000 slova za naslove na spomen pločama, ispisivanje i komponovanje glavnog teksta naslova groblja, makete Terazije i četiri stuba),⁴⁷ Fjoret Bertot i Zdravko Kojić (klesanje nadgrobnih ploča odnosno ispisivanja imena),⁴⁸ učenik Slaviša Andrejević (čišćenje i farbanje dvaju jarbola),⁴⁹ student tehnike Radivoje Mihailović (beljenje i čišćenje mermernih površina),⁵⁰ fizički radnici: Ratko Vasiljević, Šaćir Šabani, Alija Šerif, Milivoje Petrović, Memed Redža, Ajdar Murselaj, Milutin Nikolić, Sulejman Gaši, Vuk Marković, Sebit Selimani i Čeda Janković.⁵¹ Tokom rada na ekshumaciji kao i u svim drugim fazama podizanja Memorijala, honorarno su angažovani i isplaćivani članovi svih komisija kao i službenici različitih institucija koje su komisije po potrebi angažovale. Ugovorima je bila predviđena novčana nadoknada za javna odnosno gradska preduzeća koja su bila angažovana na različitim poslovima tokom izgradnje Memorijala. U određenim situacijama Gradski odbor SUBNOR-a se oslanjao na pomoć različitih institucija. Kako je otvaranje Memorijala bilo predviđeno za 20. oktobar 1959. odnosno petnaestogodišnjicu obeležavanja oslobođenja Beograda, nedostatak vremena za nabavku svih neophodnih materijala za izgradnju je primorao Gradski odbor

⁴¹ IAB, 988/93, Odluka Izvršnog odbora Gradskog odbora Saveza boraca NO rata Beograda, 20. mart 1959.

⁴² Isto.

⁴³ Bogdan Bogdanović i Svetislav Ličina su kao projektanti Spomen-groblja „nagrađeni“ novčanim iznosom, svaki, sa po 100 000 dinara [IAB, 988/93, Rešenje Gradskog odbora SUBNOR-a Beograd, 26. decembar 1959].

⁴⁴ IAB, 988/95, Zapisnik sa sastanka Investitorske grupe Gradskog odbora Saveza boraca NOR-a Beograda, 27. jun 1959.

⁴⁵ IAB, 988/93, Račun za Gradski odbor SUBNOR-a, Beograd, 26. septembar 1960.

⁴⁶ IAB, 988/93, Račun, 25. oktobar 1959.

⁴⁷ IAB, 988/93, Račun, 22. decembar 1959.

⁴⁸ IAB, 988/95, Zapisnik sa sastanka Investitorske grupe Gradskog odbora Saveza boraca NOR-a Beograda, 27. jun 1959.

⁴⁹ IAB, 988/93, Račun, 21. oktobar 1959.

⁵⁰ IAB, 988/93, Račun, 21. oktobar 1959.

⁵¹ IAB, 988/93, Računi, 1959.

SUBNOR-a da se snalazi na različite načine. Odbor se 3. oktobra 1959. obratio za pomoć i Upravi Patrijaršije Srpske pravoslavne crkve kako bi zamolio za ustupanje „jednog od dva bloka jabljaničkog granita“ koji se nalazio „u porti nedovršene crkve Svetog Save u Beogradu“ za potrebe izgradnje „ulazne piramide“. ⁵² Pomoć su pružali i drugi. Ugostiteljsko preduzeće *Voždovac* je, prilikom ekshumacija na Centralnom groblju, ustupilo Komisiji za ekshumaciju stolove na rasklapanje i stolice. Nameštaj je, pre svega, bio neophodan sudskim veštacima za potrebe pregleda posmrtnih ostataka. ⁵³

Bogdanovićeva ideja o izgledu Memorijala, ⁵⁴ izneta na sastanku IO GO SUBNOR-a, 20. marta 1959, bila je da čitav memorijalni prostor „asocira na Beograd“. Pored centralne grobnice, važan deo Memorijala je trebalo da predstavlja „posebna grupa na samom ulazu – tj. grupa obešenih na Terazijama“. Nju je trebalo „najviše istaći“. Na istom sastanku Bogdanović ističe: „Sada se postavlja pitanje da li da postavimo četiri stuba od istog kamena, ⁵⁵ a peti od drugog. ⁵⁶ Za svakog obešenog po jedan stub. To bi bilo pet monolitnih stubova i eventualno u donjem delu da ucrtamo stari plan Terazija... Po terasama se nalaze staze, a pored staza ploče sa imenima po jedinim rodoljuba... Mi to zamišljamo kao mirnu blagu ledinu... a mislimo da zadržimo dva drveta da obrastu u bršljan i da se zadrži drvored sa sve četiri strane. Zatim bi mogli da damo još nekoliko drveta (raznih). Od trava dolaze u obzir samo neke jače vrste. Stepence će biti od kamena. Na zadnjem delu groblja imamo tri kapije – ulaza i jedan čeon ulaz. Prostor za davanje komemoracija je takođe predviđen.“ ⁵⁷

Konačnom definisanju Memorijala je prethodio složen proces formiranja dvaju spiskova: spiska streljanih rodoljuba i spiska onih streljanih rodoljuba čije će se imena naći na spomen-pločama kako bi na najreprezentativniji način predstavila borbu, ali i stradanje različitih kategorija žrtava Drugog svetskog rata na tlu grada Beograda u skladu sa zvaničnim okvirima politike sećanja na žrtve i heroje Drugog svetskog rata u socijalističkoj Jugoslaviji. Formiranje memorijalne celine je podrazumevalo dvostruku proveru „streljanih rodoljuba“. Provera držanja tokom rata je trebalo da eliminiše određeni broj osoba sa „spiska streljanih rodoljuba“. Zadatak druge

⁵² IAB, 988/95, Dopis Gradskog odbora SUBNOR-a Upravi Patrijaršije Srpske pravoslavne crkve, 3. oktobar 1959.

⁵³ IAB, 988/95, Dopis Gradskog odbora SUBNOR-a Ugostiteljskom preduzeću „Voždovac“, 13. jun 1959.

⁵⁴ Maksimilijan Doroslovački ubraja *Groblje streljanih rodoljuba 1941–1944.* u segment utilitarnih građevina Bogdana Bogdanovića odnosno onih građevina kojima je projektant pristupao, pre svega, s praktične i funkcionalne a ne estetske ili reprezentativne strane [Максимилијан Г. Дорословачки, „Споменичка архитектура Богдана Богдановића“ (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју уметности, 2023), 36].

⁵⁵ Za četiri godine Rata i Revolucije.

⁵⁶ Iz zapisnika sa sastanka Komisije za uređenje groblja održane dva meseca kasnije odnosno 12. maja 1959. se vidi da se Bogdanović opredelio za drugačije rešenje. On ističe: „Prvobitni plan je bio da imamo pet stubova, koji bi simbolično predstavljali obešene na Terazijama u 1941. g. a u sredini stubova da bude stari plan Terazija. Međutim, mi smo posle dužeg razmišljanja odlučili da iskoristimo stubove – četiri stuba da postavimo tako da daju vizuelnu ogradu i simbolišu četiri godine borbe, dok bi za simbolizaciju obešenih na Terazijama izgradili pet metalnih stubova bandera“ [IAB, 988/95, Zapisnika sa sastanka Komisije za uređenje groblja, 12. maj 1959].

⁵⁷ IAB, 988/95, Zapisnik sa sastanka Izvršnog odbora Gradskog odbora Saveza boraca NO rata Beograda, 20. mart 1959.

provere je bio da među identifikovanim utvrdi imena onih koji bi bili najreprezentativniji za Memorijal u celine, zbog čega im je i imena trebalo istaći na zasebnim spomen-pločama. U proces provere, pa samim tim i selekcije, bilo je uključeno više državnih organa od kojih je Državni sekretarijat za unutrašnje poslove igrao najznačajniju, ali ne i jedinu ulogu. Tokom rada na podizanju Memorijala „u optičaju“ je (u oba slučaja) bilo više spiskova koji su se vremenom menjali. Spisak „streljanih rodoljuba“ se, kao što je već naglašeno, formirao zahvaljujući većem broju izvora od kojih su grobljanski registri i Vujkovićeva kartoteka bili najznačajniji. Čak i kada je Komisija za ekshumaciju okončala rad popisavši poimence 314 osoba, spisak se pod uticajem novih informacija koje su bile rezultat policijskih provera, rada službenika Istorijskog arhiva Beograda, novih informacija koje su prosleđivali članovi porodica, prijatelji i poznanici žrtava menjao. Provera je najčešće počinjala tako što se Gradski odbora SUBNOR-a obraćao policijskim organima. U slučaju formiranja nove memorijalne celine na Novom groblju Gradski SUBNOR se prvi put obratio policiji 28. marta 1959, pošto je nekoliko dana ranije na sednici od 20. marta 1959. odlučeno da se do 20. oktobra izvrši ekshumacija i sahrana „zemnih ostataka svih streljanih rodoljuba na teritoriji Beograda“. Pripremajući se za ekshumaciju, predstavnici GO SUBNOR-a Beograda su obavili brojne pripremne poslove. Između ostalog Odbor je „prikupio podatke o streljanim rodoljubima iz grobljanskih knjiga iz godina 1941, 1942, 1943, 1944 godine i ove dopunio podacima kojima raspolaže Istorijski arhiv Beograda – koji se uglavnom baziraju na prepisu podataka iz knjiga koje je vodila Uprava zloglasnog Banjičkog logora. Ali, kako se pri proveri grobljanskih knjiga došlo i do većeg broja žrtava koje uopšte nisu bile u Banjičkom logoru, a donete su usmrćene na groblje radi sahrane, to je neophodno da se izvrši prethodna provera njihove političke pripadnosti zbog čega su bile hapšene pa streljane ili umrle u logoru. Isto tako su sahranjene i neke žrtve sa teritorije Grčke i Albanije,⁵⁸ o kojima nema nikakvih drugih podataka o političkoj pripadnosti i razlogu hapšenja i smrti. Isti je slučaj i sa dve žrtve koje su rodom sa teritorije SSSR-a. Najzad, postoje tri žrtve za koje je zabeleženo u grobljanskoj evidenciji da su ubijane ili streljane zbog krađe i neposredno donete i sahranjene na groblje“. Policijska provera se završavala konkretnim predlogom SUBNOR-u kako bi se u vezi sa određenom ili određenim osobama trebalo postaviti. Policijski organi su 26. juna 1959, obavestili Gradski odbor SUBNOR-a po predmetu „Provera spiska streljanih rodoljuba“ o sledećem: „U vezi Vašeg akta pod gornjim brojem i povratkom spiska streljanih rodoljuba i sahranjenih na Novom i Centralnom groblju, izveštavamo Vas da smo učinili sve što nam je bilo moguće kako bi ispunili Vaš zahtev, ali preko kartoteke, arhive i drugih sličnih izvora, podatke kakve tražite (sem za jedan mali broj) nismo mogli pribaviti. Obzirom na ovo, ostaje kao jedina mogućnost da se na terenu proverava svaki pojedinac čija politička pripadnost nije poznata. Mišljenja smo da to mogu učiniti osnovne organizacije Saveza boraca na terenu. Našom proverom utvrđena je negativna politička pripadnost za sledeća lica iz knjige: pod red. brojem 76 bio je četnik, pod red. brojem 123 bio četnik, pod red.

⁵⁸ Banjički logor je bio tranzitni logor za brojne logoraše koji su sa prostora južne Evrope, preko Banjice upućivani u logore širom okupirane Evrope. O istorijatu Baničkog logora vidi više u: Sima Bego-
vić, *Logor Banjica 1941–1944*, 1–2 (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1989).

brojem 378 policijski agent.⁵⁹ Državni sekretarijat za unutrašnje poslove obratio se 14. jula 1959. GO SUBNORA Beograda odgovorom na akt koji je policijskim organima upućen dvadesetak dana ranije a po predmetu „Spisak streljanih rodoljuba“. Odgovor je glasio: „Obaveštavamo vas da treba brisati iz spiska streljanih rodoljuba lice pod brojem 123 (Živanović Ljubomir), jer je naknadnom proverom ustanovljena njegova pozitivna politička pripadnost“. ⁶⁰ Konačni spisak od 59 „izuzetih“ sa spiska „streljanih rodoljuba“ obuhvatao je lica koja su označena na sledeći način: „Nemci“ 6, „Italijani“ 3, „Grci“ 5, „Albanci“ 21, „Rusi (emigranti)“ 2, „Diris“ 3, „krađa“ 2, „kazneni zavod“ 5, „četnici“ 1, „sveštenici“ 5, „oficiri i podoficiri“ 3, „policajci“ 1, „K“ 1, „Poginuli u ratu“ 1. ⁶¹

Prilikom formiranja grupe imena koja je trebalo ispisati na spomen-pločama kriterijumi su bili sledeći. Pre svega se insistiralo na dobrom držanju pred policijom u logoru. U spisak su uvođeni oni „koji su na policiji nešto priznavali o svom radu, odnosno radu organizacije, ali to nije imalo teže posledice za Pokret“. Navedeno je da se ovaj kriterijum posebno odnosi na „rodoljube iz Beograda, gde su uslovi ilegalnog rada bili posebno teški usled terora specijalne policije – a i njihovu je situaciju u zatvoru otežavalo izdajničko držanje pojedinih partijskih funkcionera (slučaj Ratka Mitrovića i Jelene Matić u 1941, Pere Ristića, Branka Miškovića, Lazara Dožića, Radivoja Božića i Tenka Dalvovića u 1942, Vere Miletić i Vasilija Buhe u 1943)“. Nedoumice su postojale oko određenih partijskih funkcionera iz unutrašnjosti o čijem se držanju pre hapšenja nije dovoljno znalo. Prihvaćeno je da na spomen-pločama treba istaći imena onih koji nisu streljani kao aktivni borci protiv fašizma. Prihvaćeno je da na spomen-pločama treba istaći imena dece i talaca. Na spomen-ploče je trebalo istaći imena posebno zaslužnih bez obzira na to što je postojala mogućnost da su već komemorisani u krugu porodičnih grobnica.⁶²

Na sastanku Izvršnog odbora Gradskog odbora SUBNOR-a sa članovima Investitorske grupe Odbora koji je održan 30. septembra 1959, Velimir Sokolović, potpredsednik IO GO SUBNOR-a je primetio da „još ima problema“. Napomenuo je: „Pre svega radi se o broju poznatih koji treba da imaju posebnu ploču. Po našem planu bilo je poznatih 350 i mi smo po tome i radili. Projektant je raspoređivao ploče itd. međutim, posle provere Istorijske komisije⁶³ i Arhiva⁶⁴ došlo se do zaključka da se taj broj poznatih znatno smanjio i stalo se na stanovište da za sada dobiju ploču samo dobro proverene ličnosti“. ⁶⁵

⁵⁹ IAB, 988/95, Dopis Kabineta Državnog sekretara Državnog sekretarijata unutrašnjih poslova NR Srbije Gradskom odboru Saveza boraca NOR-a Beograda u vezi predmeta „Provera spiska streljanih rodoljuba“, 26. jun 1959.

⁶⁰ IAB, 988/95, Dopis Kabineta Državnog sekretara Državnog sekretarijata unutrašnjih poslova NR Srbije Gradskom odboru Saveza boraca NOR-a Beograda u vezi predmeta „Spisak streljanih rodoljuba“, 14. jul 1959.

⁶¹ IAB, 988/93, Spisak izuzetih; Iako se njihova imena nisu našla ni na jednom spisku „streljanih rodoljuba“, postoji velika verovatnoća da su sahranjeni zajedno sa ostalima.

⁶² IAB, 988/95, Spisak streljanih i ubijenih rodoljuba čija imena treba istaći na spomen pločama (153 imena)

⁶³ Misli se na Istorijsku komisiju Gradskog odbora SUBNOR-a na čijem čelu se nalazio istoričar Petar Pero Damjanović (1921–2015), kasnije naučni savetnik i direktor Instituta za savremenu istoriju u periodu od 1976. do 1982. O dr Petru Peri Damjanoviću vidi više u: Nikola Popović, „In memoriam Dr Petar (Pero) Damjanović“, *Istorija 20. veka*, br. 2, (2016), 221–223.

⁶⁴ Misli se na Istorijski arhiv Beograda.

⁶⁵ IAB, 988/95, Zapisnik sa sastanka Izvršnog odbora Gradskog odbora Saveza boraca NO rata Beograda sa članovima Investitorske grupe ovog Odbora, 30. septembar 1959.

Iz dokumentacije koju je Komisija za ekshumaciju dostavila GO SUBNOR-a Beograd nakon otvaranja Spomen – groblja odnosno 4. aprila 1960. se vidi da je nakon policijske provere spisak vraćen Istorijskoj komisiji GO SUBNOR-a Beograda koja ga je prosledila Istorijском arhivu Beograda na dodatnu verifikaciju nakon čega se došlo do spiska od 155 „ispravnih“ imena „za klesanje nadgrobnih ploča“. ⁶⁶

Hijerarhija „streljanih rodoljuba“ sa spiska od 155 imena je podrazumevala da se u prvom planu nađu imena osam narodnih heroja (Strugar Đura, Sremčević Stanislav, Tomić Mirko, Pajić David, Lisjak Janko, Parenta Nenad, Bukumirović Miroslav, Purić Nadežda), šest španskih boraca (Popović Vladeta, Popović-Sende Kornelija, Stojanović Aleksandar, Vidaković Mate, Simić Lazar, Kanački Svetislav) i dvanaest partijskih funkcionera (Dukin Todor, Kovačević Mija, Šćurla Josip, Marković Vidak, Ivanović Vasilije, Cvojić Petar, Benišek Jovan, Antić-Dodić Vukašin, Janjatović Danilo, Gajić Đura, Lenard Dragutin, Šnajder Radmila), a zatim i svi ostali (Adjanski Nikola, Atanacković Radmila, Bihalji Pavle, Bijelić Dubravka, Blagojević Ratka, Blagojević Milutin, Bogdanović Dušan, Borocki Todor, Brdar Miloš, Brkić Miloš, Bukumirović Srbijanka, Velašević Bogdan, Verreb Zoltan, Virić Blagoje, Vučković Olga, Dabić Vojka, Dabić Nevenka, Dabić Ljubica, Dimić Mila, Dobeš Ana, Dobeš Jan, Đorđević Dušan, Đošić Života, Esapović Vasa, Žarić Desanka, Živanović Ljubomir, Žužek Ljubica, Žužek Ciril, Ivić Mihajlo, Janković Janko, Janković Jovan, Jevtić Ratko, Jovanović Velimir, Jovanović Dušan; Jurek Paula, Kiseljak Josip, Kovačević Đorđe, Koler-Ivajner Kokan, Krolo Ivan, Lalević Vojislav, Lazić Radmiljko, Lazović Veselinka, Letić Jelica, Lončar Danica, Marjanović Dragomir, Milin Svetislav; Milovanović Ilija, Milošević Aleksandar, Nevajdić Jovanka, Opačina Vojinka, Parenta Olga, Parenta Gordana, Petrović Ljubiša, Petrović Slavka, Petronijević Dušan, Pokrajac Milorad, Polgar Andrija, Radojković Vidosava, Radobolja Mihajlo, Simić Radovan, Sokolova Vera, Stojiljković Dimitrije, Stokić Ljubica, Čirić Tanasije, Čosić Živan, Crnjak Cvetko, Džuverović Jelisaveta, Škerović Slobodan, Gleđa Stevan, Koparec Ivanka, Miladinović Ljubomir). ⁶⁷ Na *Spisku palih revolucionara i antifašista čija imena treba istaći na spomen-pločama* se nalazi 79 imena osoba čiji je identitet potvrdila Komisija sa ekshumaciju, prenos i ponovnu sahranu (gornji spisak). To znači da se od 314 identifikovanih „streljanih rodoljuba“ čak 235 nije našlo na „novom“ spisku. *Spisak palih revolucionara i antifašista čija imena treba istaći na spomen-pločama* sadrži 64 imena osoba čiji identiteti nisu utvrđeni kroz rad Komisije za ekshumaciju, što znači da se do „potvrde“ identiteta i ispravnosti više desetina „streljanih rodoljuba“ došlo na drugi način.

„Odabir“ pojedinca je trebalo da predstavlja ne samo „borce u okupiranom Beogradu“ već i da ukažu na različite identitete boraca kao i na složenu strukturu žrtava Drugog svetskog rata na tlu glavnog grada Jugoslavije. Značajno je naglasiti da 45 od 155 „odabranih“ imena (29%) pripada ženama i predstavlja borbu žena u okupiranom Beogradu. Među 45 žena (Purić Nadežda, ⁶⁸ Kornelija Sende Popović, ⁶⁹ Šnajder Radmila, ⁷⁰ Atanacković Radmila, Bijelić Dubravka, Blagojević Ratka, Bukumirović

⁶⁶ IAB, 988/93, Dopis Komisije za ekshumaciju Gradskom odboru Saveza boraca NOR-a Beograda, 4. april 1960.

⁶⁷ IAB, 988, 96, Spisak palih revolucionara i antifašista čija imena treba istaći na spomen-pločama.

⁶⁸ Jedina žena narodni heroj na spisku.

⁶⁹ Jedina žena španski borac na spisku.

⁷⁰ Jedina žena partijski funkcioner na spisku.

Srbijanka, Bogdanović Jovanka, Vučković Olga, Dabić Vojka, Dabić Nevenka, Dabić Ljubica, Dimić Mila, Dobeš Ana, Žarić Desanka, Žužek Ljubica, Jovanović Miroslava, Jurek Paula, Lazović Veselinka, Letić Jelica, Lončar Danica, Milutinović Olga, Nevajdić Jovanka, Opančina Vojinka, Parenta Olga, Parenta Gordana, Petrović Slavka, Radovanović Darinka, Radojković Vidosava, Rumen-Čupić Darinka, Sokolova Vera, Stokić Ljubica, Džuverović Jelisaveta, Milojković Milica, Salaj Juliška, Pejović Fatima, Koparec Ivanka, Bogdanović Jelena, Arsenijević Dobrila, Jandrijević Anka, Tešić Anka, Rajković Radmila, Majstorović Nadežda, Gradić Divna, Obradović-Ilić Zora) čija su imena odabrana da se nađu na spomen-pločama nove memorijalne celine nalazi se 20 imena žena koje su pripadale grupi od 25 banjičkih logorašica koje su 11. septembra 1944. digle pobunu u Logoru na Banjici pošto su prethodne noći prozване za streljanje. Među 20 hrabrih banjičkih logorašica nalaze se tri koje su ubijene već na hodniku logora (Šnajder Radmila, Bogdanović Jovanka, Radojković Vidosava) i njih 17 (Vučković Olga, Žarić Desanka, Jovanović Miroslava, Jurek Paula, Lazović Veselinka, Letić Jelica, Nevajdić Jovanka, Opančina Vojinka, Petrović Slavka, Radovanović Darinka, Rumen-Čupić Darinka, Jandrijević Anka, Tešić Anka, Rajković Radmila, Majstorović Nadežda, Gradić Divna, Obradović-Ilić Zora) koje su istoga dana izvedene na streljanje kod zida Jevrejskog groblja u Beogradu. Na osnovu izveštaja članova Komisije za ekshumaciju, koji su jednim delom pisani na osnovu izjava grobara koji su tokom rata zatrpavali leševe, saznajemo da su žene koje su se nalazile u ovoj grupi pružale otpor prilikom izvođenja iz kamiona. Upravo zbog toga streljane su ne pored već iskopanih raka, već u samim rakama u koje su uvedene. Neke od njih zatrpane su polu žive. Opšti utisak svih pojedinaca koji su učestvovali u zatrpavanju streljanih ne samo na Jevrejskom već i na Centralnom i na Novom groblju je bio da su žene po pravilu dovođene u veoma lošem stanju. U jednom od izveštaja stoji: „Naročito je karakteristično da su zemni ostaci streljanih žena-rodoljuba bili predmet najvarvarskijeg izživljavanja njihovih dželata-ubica, jer skoro sve njihove lobanje nose tragove više prostrela dok su kosti sa brojnim prelomima“. Opisujući zatečenu situaciju u jednom od izveštaja se navodi: „Leševi ubijenih bili su iznakaženi tučom i obično dovršavani gađanjem u glavu. Izuzetak čine dva ženska leša koja su nosila tragove tuče po rukama, nogama i trbuhu, dok su im dojke bile izbodene sa po pet-šest uboda i zarezano s donje strane“.⁷¹

Opservacije Save Milutinovića o ekshumacijama imale su zapažen uticaj u procesu kreiranja identiteta Memorijala. O tome svedoče Savini predlozi natpisa na budućem groblju od kojih su mnogi prihvaćeni. Kao čovek koji se godinama bavio „razotkrivanjem“ zločina i suočavanjem sa njegovim najekspresivnijim posledicama, Milutinović je bio posebno posvećen surovim okolnostima pod kojima su se predstavnici okupacionog i kolaboracionističkog režima izživljavali nad pojedincima poput braće Dragomira i Ljubomira Lenarda zbog čega je predložio natpis: „Braća Lenard Dragomir streljan 16. IX 1941 Ljubomir obešen 20 XI 1941 g.“ ili „Dragan Rodić Momčilo Mitrović Mihailo Anđelković obešeni u Banjičkom logoru 14. I 1942“. Kao zasebnu celinu, u skladu sa projektom, Milutinović uočava značaj interpretacije Terazija i predlaže natpise koji pre svega ističu identitet heroja 17. avgusta 1941. Milutinović je uočio tragiku stradanja brojnih porodica u

⁷¹ Vidi više u Sanja Petrović Todosijević, „Srećan ti rođendan, Slobodanka Marković“, *Remarker*, 20. oktobar 2019; <https://remarker.media/drustvo/srecan-ti-rodendan-slobodanka-markovic/> (pristupljeno: 12. januara 2026)

ratu – pre svega majki i dece. U skladu sa takvim uvidima, predložio je sledeće natpise za spomen-ploče: „Rakila Mičić sa ćerkom Verom starom 3 godine“, „Klara Koler – Ivajner sa sinom Kokanom starim 4 godine“, „Nepoznata majka sa odojčetom“, „Nepoznata mati sa sinom“, „Rudolf Kler star trinaest meseci“, „Nepoznati dečak star osam godina“. Kao posebnu grupu, Milutinović je izdvojio bračne parove i predlaže sledeće natpise: „Ciril i Ljubica Žužek“, „Jan i Anka Dobeš“, „Milutin i Ratka Blagojević“, ali i „Narodni heroj Miroslav Bukumirović sa sestrama Srbijankom i Jovankom“.⁷²

Spomen-groblje

Složeno pitanje predstavljanja „streljanih rodoljuba“ u javnom prostoru se odrazilo i na imenovanje Memorijala koji se danas prepoznaje, kroz naziv koji mu je „dodelio“ Sava Milutinović – *Groblje/Aleja streljanih rodoljuba 1941–1944*.⁷³ iako je na pozivnici koja je distribuirana zvaničama povodom otvaranja Groblja 20. oktobra 1959. naveden naziv *Spomen – groblje borcima u okupiranom Beogradu 1941–1944*.⁷⁴ Na već pomenutom sastanku Izvršnog odbora Gradskog odbora SUBNOR-a sa članovima Investitorske grupe Odbora koji je održan 30. septembra 1959. još uvek se govorilo o „predlozima za naziv groblja“. Dvadesetak dana pred otvaranje u optičaju su bili sledeći nazivi: *Groblje palim borcima Revolucije i antifašizma*, *Groblje borcima za slobodu 1941–1944*, *Groblje palim antifašistima 1941–1944*, *Groblje palim u revoluciji za slobodu*, *Groblje revolucionarima i antifašistima palim u borbi za slobodu*,⁷⁵ *Spomen – groblje revolucionara i antifašista palih u Beogradu*, *Groblje streljanih rodoljuba 1941–1944*, kao i predlog Oskara Daviča (1909–1989) *Polje slave organizatora i junaka palih u borbama koje je KPJ vodila u Beogradu 1941–1944*.⁷⁶ Oskar Davičo je autor natpisa koji i danas stoji na ulazu u Spomen-groblje: „Ove baklje nad poljem slave svedočiće večno o neuništivosti junačkih dela boraca koji su 1941–1944. u okupiranom Beogradu izvršavajući revolucionarnu zavet dali svoje živote za socijalističku Jugoslaviju“. Tekst je redigovana varijanta prve verzije koja glasi: „Ova baklja nad poljem slave svedočiće večno o neuništivosti junačkih dela radničkih boraca koji su 1941–1944. u okupiranom Beogradu svakodnevnim borbama potvrđivali svoje komunističko slobodoljublje onemogućavajući nacističkom zavojevaču i njegovim slugama da istinski raskomadaju i stvarno porobe Jugoslaviju koja se zauvek nova, svoja i naša rađala iz njihovih akcija i izrešetanih tela“.⁷⁷

Iz dragocene dokumentacije koja je ostala iza Gradskog odbora SUBNOR-a za Beograd kao i iz Milutinovićeve napomene: „Prema najnovijem predlogu projektanta arh. B. Bogdanovića i Sv. Ličine trebalo bi pri ulasku u groblje izgraditi jednu manju granitnu piramidu koja bi sadržala tekst sa podacima o groblju. Kakav će tekst biti

⁷² IAB, 988/93, Dopis Save Milutinovića s predlogom natpisa u okviru budućeg groblja GO SUBNOR-a Beograda, 1. septembar 1959.

⁷³ Isto.

⁷⁴ IAB, 988/93, Pozivnica.

⁷⁵ IAB, 988/95, Zapisnik sa sastanka Izvršnog odbora Gradskog odbora Saveza boraca NO rata Beograda sa članovima Investitorske grupe ovog Odbora, 30. septembar 1959.

⁷⁶ IAB, 988/93, Nazivi za Groblje.

⁷⁷ Isto.

zavisi od završetka ekshumacije i drugih okolnosti pa predlažem da se taj tekst naknadno formuliše⁷⁸ – može se zaključiti da je *Spomen-groblje borcima u okupiranom Beogradu 1941–1944*. i u narednim decenijama „dopisivano“ – poslednji put 2004. godine.⁷⁹

Spomen-groblje borcima u okupiranom Beogradu 1941–1944. je otvoreno 20. oktobra 1959. uz prigodan program s početkom u 10 h,⁸⁰ o čemu su pet dana ranije, na konferenciju za štampu, obavešteni novinari: *Politike*, *Crvene zvezde*, *Novosti*, *Tanjuga*, *Borbe* i *Radio Beograda*.⁸¹ Odbor za proslavu su činili: Velimir Sokolović, Veljko Vitalić, Nikola Drekalović, Veroljub Golubović, Julka Šijačić i Miodrag Milić.⁸² Groblje je otvoreno u sklopu niza aktivnosti obeležavanja četrdesetogodišnjice osnivanja Komunističke partije Jugoslavije na petnaestogodišnjicu oslobođenja Beograda u Drugom svetskom ratu. Povodom obeležavanja petnaestogodišnjice oslobođenja Beograda, 20. oktobra 1959. venci su položeni na: *Grobnicu narodnih heroja na Kalemegdanu*, *Groblje oslobodilaca Beograda*, Jajince i, prvi put, na *Spomen-groblje borcima u okupiranom Beogradu*.⁸³ Pored predstavnika Partije, društvenih organizacija, ustanova, preduzeća i pojedinaca, na otvaranje su pozvani i članovi porodica poginulih narodnih heroja i „nekih prvoboraca“ koji su živeli van Beograda odnosno: Stana Strugar, majka narodnog heroja Đure Strugara, Milunka Arandelović, sestra narodnog heroja Stanislava Sremčevića, Rista i Mila Purić, brat i sestra narodnog heroja Nade Purić, Milentije Tomić, brat narodnog heroja Mirka Tomića, Milica Bukumirović, majka narodnog heroja Miroslava Bukumirovića, Srbijanke i Jovanke Bukumirović, Miroslav Pajić, sin Davida Pajića, Stjepan Lisjak, brat Janka Lisjaka, Tatjana Parenta, sestra Nenada Parente, Ante Šćurla, otac Josipa Šćurle i Antonija Pokrajac, majka Milorada Pokrajca, obešenog na Terazijama 17. avgusta 1941.⁸⁴ Gradski odbor SUBNOR-a Beograda obezbeđivao je članovima porodica: povratnu autobusku odnosno železničku kartu od mesta stanovanja do Autobuske odnosno Železničke stanice u Beogradu, prevoz od stanice do hotela i smeštaj u hotelu.

⁷⁸ IAB, 988/93, Dopis Save Milutinovića s predlogom natpisa u okviru budućeg groblja GO SUBNOR-a Beograda, 1. septembar 1959.

⁷⁹ Vidljivo je na samom Groblju.

⁸⁰ IAB, 988/93, Pozivnica.

⁸¹ IAB, 988/95, Zapisnik sa sastanka konferencije za štampu povodom upoznavanja javnosti o značaju otvaranja Spomen – groblja, 15. oktobar 1959.

⁸² IAB, 988/93, Program otvaranja Groblja streljanih rodoljuba za 20. X 1959.

⁸³ Venci na Spomen groblje palim borcima u okupiranom Beogradu su položeni u ime: CK SKJ (Aleksandar Ranković, Cana Babović, Mića Zorić), CK SKS (Mihajlo Švabić, Milosav Milosavljević), Gradskog komiteta SK Beograda (Rista Antunović, Dunja Vlahović), Narodne skupštine Srbije (Dušan Bratić, Krsta Filipović, Života Đermanović), JNA (general Veljko Kovačević sa dva oficira), Centralnog odbora SUBNOR-a (Velja Stojnić, Dragi Milenković), Glavnog odbora SUBNOR-a (Milovan Batanović, Edib Hasanagić), Narodnog odbora Beograda (Đurica Jojkić, Vladan Bojanić), Gradskog odbora SSRN Beograda (Milan Vilić, Vera Vucelić), Gradskog odbora SUBNOR-a (Zaga Jovanović, Miraš Jovanović), Saveza ženskih društava Srbije (Milka Perišić, Katarina Milosavljević, Srbslava Kovačević, Vera Popović), Saveza ženskih društava Beograda (Jelica Ivanović, Jelka Bojić), Gradskog odbora VI reiona (Nikola Žižić, Ilija Milosavljević, Milisav Jovanović), Mesnog sindikalnog veća (Duško Veljković, Milena Zatezalo), Gradskog odbora UROJ Beograda (Boža Begović, Frane Lacmanović) [IAB, 988/93, Program polaganja venaca na grobove palih boraca u Beogradu 20. oktobra 1959].

⁸⁴ IAB, 988/93, Adrese porodica poginulih narodnih heroja i nekih prvoboraca koji žive van Beograda – pozvani na otkrivanje Spomen – groblja 1959.

Spomen-groblje borcima u okupiranom Beogradu 1941–1944. je otvoreno govorom narodnog heroja Voje Lekovića (1912–1997) koji se tom prilikom osvrnuo na činjenicu da je na groblju sahranjeno „1057 palih tokom Narodnooslobodilačke borbe u Beogradu“. Između ostalog je istakao: „...Stvarati od običnih ljudi onakve ljudske gorostase kao što su bile stotine i hiljade naših drugova i drugarica koji su neustrašivo prkosili klasnom neprijatelju po kazamatima i robijašnicama, po koncentracionim logorima i u toku Narodnooslobodilačke borbe, to su mogle samo one velike plemenite ideje koje ljudi sami svesno prihvataju, za njih žive i za njih umiru...“⁸⁵

Post mortem

Podizanje i otvaranje *Spomen-groblja borcima u okupiranom Beogradu 1941–1944.* predstavljalo je izraz zvanične politike sećanja socijalističke Jugoslavije na žrtve i heroje Drugog svetskog rata u pedesetim godinama 20. veka, ali i na one žrtve Drugog svetskog rata prema kojima je komunistička vlast, iz ideoloških razloga, bila isključiva. Ova politika je borbu partizana pozicionirala kao izvor patriotskog identiteta svih jugoslovenskih građana, istovremeno pokazujući sve veći stepen „tolerantnosti“ prema civilnim žrtvama rata, ali i članovima i simpatizerima Komunističke partije koji su stradali kao zatočenici brojnih zatvora i logora. Prepuštajući deo Panteona najzaslužnijim pojedincima, nazivajući „rodoljubima“ one koji su do tada bili marginalizovani, socijalistička Jugoslavija, odnosno Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata (SUBNOR), otvorila je širi prostor za dijalog – ne samo između predstavnika različitih kategorija žrtava Drugog svetskog rata i države već i unutar same zajednice preživelih.

Od 1955. godine politika sećanja na stradanje u zatvorima i logorima prepuštena je sekcijama bivših političkih zatvorenika, interniraca i deportiraca, što je dovelo do nastanka brojnih memorijala i muzeja na mestima postojanja logora. Inicijative koje se često nisu realizovale do kraja, poput osnivanja muzeja na Starom sajmištu, imale su veliki značaj u procesu popisivanja žrtava, prikupljanja usmenih svedočanstava, lociranja mesta terora i stradanja, ekshumiranja posmrtnih ostataka, ponovne sahrane i dostojanstvenog obeležavanja smrti. U početku povereni pojedincima pri lokalnim odborima, ovi poslovi su vremenom prepuštani institucijama poput muzeja Revolucije, gradskih arhiva i naučnih centara, čiji je zadatak bio ne samo da sačuvaju sećanje na stradanje u Ratu, već i da „ispišu“ prve stranice istorije Rata.

Pored institucionalnog aspekta, ovako organizovana „proizvodnja“ sećanja pružala je odgovore članovima porodica žrtava, koji su se istovremeno suočavali sa ličnom i kolektivnom traumom. Proces povezivanja sa zajednicom koja „uvek“ i „na svakom mestu“ pamti trebalo je da omogućiti prevazilaženje trauma.

Spomen-groblje borcima u okupiranom Beogradu otvoreno je 20. oktobra 1959. godine, u okviru obeležavanja četrdesetogodišnjice osnivanja KPJ i petnaestogodišnjice oslobođenja Beograda. Zajedno sa *Spomen-parkom u Jajincima* (1951) i *Grobljem oslobodilaca Beograda* (1954), ono predstavlja deo važnog okvira sećanja

⁸⁵ IAB, 988/93, Govor Voje Lekovića koji je održao 1959. g. prilikom otkrivanja Spomen groblja palim borcima 1941–1944.

na stradanje u Beogradu tokom Drugog svetskog rata, sa posebnim osvrtom na stradanje zatočenika beogradskih zatvora i logora, primarno Koncentracionog logora na Banjici. Memorijal je nastajao u intervalu od 1951. do 1959. godine, odnosno od 1954. do 1959. godine, kao „čedo“ Glavnog odbora SUBNOR-a Beograda, čije je članstvo osećalo odgovornost ne samo prema kreiranju sećanja na otpor u okupiranom Beogradu, već i u okupiranoj Srbiji. S obzirom na karakter borbe i stradanja beogradskih ilegalaca, prikazivanje njihovih podviga imalo je veću i važniju ulogu nego u drugim delovima Jugoslavije, naročito u republikama gde je rat imao partizanski karakter.

Iako je Beograd do 1954. već imao dva velika memorijala, izgradnja trećeg otvorila je brojna pitanja: broja stratišta na teritoriji grada, broja žrtava (kojima se često kalkulisalo) i selekcije žrtava. Problemi su delimično prevaziđeni radom komisija pod okriljem Glavnog odbora SUBNOR-a, ali i pojedinaca poput pukovnika Save Milutinovića, koji su predstavljali „savest“ zajednice kojoj je nedostajalo stručnih i motivisanih članova.

Ulaganje značajnih finansijskih sredstava u podizanje Spomen-groblja omogućilo je ne samo prikupljanje i organizaciju podataka, već i početak procesa memorijalizacije, koji se odvijao u dve faze: ekshumacija posmrtnih ostataka 1052 žrtve sa lokacija na Centralnom groblju, Novom groblju i donjem delu Kalemegdanske tvrđave, i izgradnja groblja, koje su njegovi projektanti, Bogdan Bogdanović i Svetislav Ličina, definisali kroz simbole Grada i otpora – od vešala na Terazijama iz avgusta 1941. do stratišta banjičkih logoraša i logorašica ispred zida Jevrejskog groblja u Beogradu u septembru 1944. godine.

REFERENCE

- Bajford, Jovan. *Staro sajmište: Mesto sećanja, zaborava i sporenja* Beograd: Beogradski centar za ljudska prava, 2011.
- Begović, Sima. *Logor Banjica 1941–1944. 1–2*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1989.
- Bejatović, Viktor. *Lepeza smrti: Višedisciplinarni pristup i uporedne metodologije u rekonstrukciji motiva i obima ratnog zločina u Kragujevcu oktobra 1941*. Kragujevac: Spomen-park Kragujevački oktobar, 2017.
- Bergholz, Max. *Violence as a Generative Force: Identity, Nationalism, and Memory in a Balkan Community*. Ithaca & London: Cornell University Press, 2016.
- Dabižić, Miodrag A. *Zemunsko groblje*. Beograd: Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Beograda, 2015.
- Doroslovački, Maksimilijan G. „Spomenička arhitektura Bogdana Bogdanovića“. Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju umetnosti, 2023.
- González, Daniel Palacios. *Making Monuments from Mass Graves in Contemporary Spain. Resistance through Remembrance*. Netherlands: Amsterdam University Press, 2024. DOI: <https://doi.org/10.2307/jj.17381709>
- Horvatinčić, Sanja. „Podizanje nemogućeg spomenika. Podizanje spomenika žrtvama fašizma u Jajincima“. *Anali Galerije Antuna Augustinčića*, vol. XXXII–XXXIII, (2012–2013), 261–282.
- Lajbenšperger, Nenad. „Žrtve Drugog svetskog rata u politici jugoslovenske države (1945–1980)“. Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju, 2019.
- Manojlović Pintar, Olga. *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*. Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, Čigoja štampa, 2014.
- *Mesta stradanja i antifašističke borbe u Beogradu 1941–44. Priručnik za čitanje grada*. Uredili Rena Rädle i Milovan Pissarri. Beograd: Forum za primenjenu istoriju, 2013.
- Petrović Todosijević, Sanja. „Aktivnosti komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača i ekshumiranje posmrtnih ostataka žrtava Drugog svetskog rata na području Grada Šapca i okoline 1944–1945“. *Vojnoistorijski glasnik*, br. 2, (2025), 133–170. DOI: <https://doi.org/10.5937/vig2502133P>
- Petrović Todosijević, Sanja. „Identitet otpora. Zbirke muzeja Jugoslavije kao izvor za identifikaciju zatočenika i zatočenica Koncentracionog logora Banjica“. U: *Sloboda je za nas san. Tematski katalog predmeta iz fonda Muzeja Jugoslavije koji dokumentuju život u logorima i represivne mere u toku Drugog svetskog rata*. Urednice Veselinka Kastratović Ristić, Ana Panić, 47–71. Beograd: Muzej Jugoslavije, 2022.
- Petrović Todosijević, Sanja. „Srećan ti rođendan, Slobodanka Marković“. *Remarker*, 20. oktobar 2019; <https://remarker.media/drustvo/srecan-ti-rodendan-slobodanka-markovic/> (poseta 12. januara 2026)

- Popović, Nikola. „In memoriam Dr Petar (Pero) Damjanović“. *Istorija 20. veka*, br. 2, (2016), 221–223.
- Tucović, Radosav. „Specijalna akcija 1005 – spaljivanje leševa u Jajincima (1943–1944): novi izvori kao prilog daljem istraživanju“. *Istorija 20. veka*, br. 1, (2025), 219–236. DOI: <https://doi.org/10.29362/ist20veka.2025.1.tuc.219-236>
- Živanović, Milana. *I krst i petokraka. Ruski grobni kompleksi u Jugoslaviji u 20. veku*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2020.

CREATING A MEMORIAL CEMETERY FOR FIGHTERS IN OCCUPIED BELGRADE (1941–1944)

Sanja Petrović Todosijević, PhD*

Summary

The Memorial Cemetery for Fighters in Occupied Belgrade (1941–1944), designed by architects Bogdan Bogdanović and Svetislav Ličina, was opened on 20 October 1959, marking both the fifteenth anniversary of Belgrade's liberation in the Second World War and the fortieth anniversary of the founding of the Communist Party of Yugoslavia. The cemetery was developed over several years, from 1954 to 1959, with initial preparatory activities beginning in 1951. It reflects the official memory policy of socialist Yugoslavia regarding the victims and heroes of the Second World War. During the 1950s, this policy became increasingly inclusive of civilian victims, as well as members and supporters of the Communist Party who were killed, mainly through execution, while imprisoned in jails and camps. A central role in creating the memorial was played by the City Committee of the Association of Veterans of the National Liberation War of Yugoslavia in Belgrade, which coordinated the work of several commissions. Between 1956 and early 1958, these commissions documented unmarked or neglected execution sites in Belgrade and established the number of victims. Construction intensified in March 1959 and proceeded in two overlapping phases: exhumation and construction of the memorial complex. The Memorial Cemetery was established as a new memorial unit within the New Cemetery on Ruzveltova Street in Belgrade, following the reburial of the remains of 1052 individuals (899 men, 138 women, and 15 children, including 13 under the age of two). Only 314 of the victims were identified. The remains were transferred from the Central Cemetery, the New Cemetery, and the area near Nebojša Tower at Kalemegdan.

KEYWORDS: Memorial cemetery, executed patriots, exhumation, Central Cemetery, New Cemetery, Nebojša Tower, City Committee of the Association of Veterans of the National Liberation War of Belgrade, Sava Milutinović, Bogdan Bogdanović, Svetislav Ličina.

* Senior Research Associate, Institute for Recent History of Serbia, Belgrade, Republic of Serbia
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6956-503X>; E-mail: uransp@gmail.com